

Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanı: xronoloji paradoks

Pərviz Qasimov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu

Açar sözlər: Kurqanaltı sərdabələr, Kür-Araz mədəniyyəti, radiokarbon dövrləşmə, Novotitorov mədəniyyəti, Namazqa təpə III.

İlk tunc dövründə Şimali Azərbaycanın şimal-qərbində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının şərq ətəyi boyunca quruluşca kamerası və dəfn ənənəsi ideyası özünəməxsus olan kurqanlar — Daşlıtəpə (Qəbələ), Daşlıtəpə (Daşkəsən), Borsunlu (Tərtər), Daşüz (Şəki), Gəncə, Göygöl (Xanlar), Xankəndi, Osmanbozu (Şəmkir), Mentəştəpə, Uzunrəmə və Şadılı — qeyd edilmişdir (Şəkil 1). Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsi dövründə mövcud olmuş bu tip kurqanlar “kurqanaltı sərdabələr” kimi elmi dövriyyə daxil olub. Yuxarıdakı kurqanları birləşdirən əsas əlamət — kurqan örtüyü altında planda düzbucaqlı və ya dairəvi formalı, kollektiv dəfnli kamera-sərdabənin olmasıdır. Tədqiqatçı T.Axundov [20] tərəfindən bu tip qəbir abidələrinin müxtəlif aspektlər üzrə təsnifatı aparılmışdır. Amma, bununla yanaşı uzun müddət belə hesab edilmişdir ki, kurqanaltı sərdabələr İlk tuncun son mərhələsindən Orta tunc dövrünə keçiddə mövcud olmuşdur. Bu tip kurqanlardan XXI əsrin ikinci onilliyinin əvvəllərində tədqiq edilmiş yalnız üçünün (Menteştəpə, Şadılı və Uzunrəmə) radiokarbon tarixləri məlumdur. Bu üç kurqanaltı sərdabədən olan radiokarbon tarixlər artıq bu tip kurqanların tarixlənməsi barədə mövcud fikirləri inkar etdi. Həmçinin, e.ə. IV minilliyin II yarısına, yəni, İlk tunc dövrünün əvvəllərinə aid bu tip kurqanları birləşdirən xüsusiyyətlər eyni zamanda onları Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən kəskin fərqləndirir.

2008–2015-ci illərdə Tovuz rayonu Aşağı Eyyublu kəndindəki Mentəştəpə abidəsində (GPS koord.: 40°56'30.8''N 45°49'58''E) Azərbaycan-Fransa Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar zamanı iki qədim kurqan müəyyən edilmişdi ki, onlardan biri İlk, digəri Orta tunc dövrünə aid idi. Bizim diqqətimizdə olan əsas mövzu məhz Mentəştəpədəki İlk tunc dövrünə aid kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan (“kurqanaltı sərdabə” tipli kurqan) ilə bağlıdır. Belə ki, kurqandan götürülmüş üzvi seçmələrin radiokarbon (daha sonra məqalədə ^{14}C kimi göstəriləcək) analizi xronoloji

baxımdan ciddi suallar doğurmuşdur. Həmçinin, ¹⁴C tarixlərə əsaslanan xronologiya “kurqanaltı sərdabə” tipli (həmçinin, müasir Qərb elmi ədəbiyyatında “kurqanaltı kollektiv dəfn”- “the collective burial under kurgan” kimi verilir) qəbir abidəsi ənənəsinin kökləri və qeyb olmasının səbəbləri barədə yeni mülahizələrə yol açır.

Menteştəpə İlk Tunc dövrü kurqanı. Abidənin tədqiqatçıları Mentəştəpə abidəsinin xronologiyasını əsasən 4 dövrə bölür. Onların bölgüsündə sonuncu IV dövr e.ə. IV minilliyin II yarısından e.ə. III minilliyin ortalarına qədər davam edərək İlk tunc dövrünü təşkil edir [9, s.87].

Doktor B.Lyonnet öz növbəsində abidənin erkən tunc dövrünü üç mərhələyə/fazaya ayırır. ¹⁴C tarixləri əsasında ən erkən mərhələyə (faza 1: e.ə. 3500-2900 illər) kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik birinci kurqan aid edilir (Şəkil 2). İkinci və qismən üçüncü mərhələ (faza 2 (faza 3)) e.ə. 2800-2450 illərə, 3-cü mərhələ (faza 3 (Orta tunc dövrü: araba təkərinin izi olan ikinci kurqan) e.ə. 2536-2300-cü illərə aiddir [11, s.118-119,121,125,127].

İlk tunc dövrünə aid kurqanın şərq tərəfinin ortasında dromosu (eni 1,2 m) olan qəbir kamerası-sərdabə (5.1 x 4.3 x 2m), neolit və son xalkolit dövrünə aid təbəqədə qazılıb. Kamera-sərdabənin divarları ağac tirlərlə üzlənmişdi və onlardan yalnız kömür və qırmızı gil qalıb. Kurqan kamerasının örtüyünün forması barədə qəti təsəvvür yoxdur. Çünki yanğın nəticəsində qəbir kamerasının damı uçmuşdur [9, s.92-93] (Şəkil 3).

Sərdabənin ətrafında keramik parçalarından bir neçə dairəvi platforma, heç bir avadanlığı olmayan dairəvi kenotaf məzar aşkar edilmişdir [8, s.316-317; 17, s.362-363].

Qədim əhəlinin sərdabənin istifadəsinin sonunda onu yandırması səbəbindən oradakı skeletlərin hamısının pozasını müəyyən etmək mümkünsüz idi. Bəzilərinin skeleti öz anatomik düzülüşünü saxlamışdı. Yekun rəyə görə, sərdabədə 39 nəfər dəfn edilmişdi [10, s.103; 11, s.118]. Əksər hallarda uzun sümüklər və kəllələr qəbir kamerasının divarları boyu qarışıq şəkildə izlənilirdi. Ehtimala görə, kamerada müəyyən zaman fasiləsindən sonra yeni mərhəmələri yerləşdirmək üçün əvvəl buraya qoyulmuş və artıq skeletləşmiş insan qalıqlarını divarlara tərəf çəkirdilər. Dəfn inventarı çox kasaddır. Az sayda steatitdən olan muncuqlar, 21 keramik məmulat və bir neçə heyvan qalığı qeyd edilmişdir. Ehtimal edilir ki, tuncdan bəzək və s. çeşidli əşyalar sonra-

dan sərdabənin sahibi olan əhali tərəfindən götürülmüşdür. Nəhayət, sərdabəyə od vurulmuş və üzərində süni torpaq təpəsi (kurqan örtüyü) ucaldılmışdı. Kameradan cənuba doğru bir neçə metr uzaqda daşlardan düzəldilmiş simvolik qəbirdə cilalanmış daş basdırılmışdı.

Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, sərdabənin aid olduğu qədim əhalinin yaxınlıqda məskəni olmuşdu [9, s.94]. Kurqanın kromlexinin olması barədə məlumat yoxdur.

Xronoloji paradoks. ^{14}C tarixlərə əsaslanaraq belə bir fikir irəli sürülüb ki, Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanının sərdabəsi 600 il, daha dəqiq e.ə. 3500-cü ildən 2900-cu illərə (e.ə. XXXVI—XXX əsrlər) qədər, e.ə. IV minilliyin ortasından sonunadək fəaliyyət göstərmiş [9, s.92-93; 11, s.119; 12, s.137-139; 16, s.241-242].

Burada qeyd edək ki, həmin kollektiv dəfnli kurqanın kamerasından ^{14}C analizə təqdim edilmiş insan skeletlərindən seçmələr uğursuz nəticələr vermişdir. Fransız arxeoloqları ^{14}C analizə 4 ədəd ağac kömürü fraqmentini (inhumasiya təbəqəsindən, dəfndəki keramik qabdan, kameranın ağac materialından götürülmüş) cəlb etmişdilər [16, s.240-242]. Həmin seçmələrin ^{14}C tarixləri kurqanın sərdabə tipli kamerasının zaman intervalının ən qədim həddi kimi e.ə. XXXIII əsri göstərmişdir.

Bu cür nəticə ciddi suallar doğurmaqdadır. Birincisi, biz yalnız Menteştəpədən aşkar edilmiş və barəsində söz açdığımız İlk tunc dövrünə aid kurqanın 600 il müddətində fəaliyyət göstərmiş kollektiv dəfnli sərdabəyə malik olduğunu görürük, bu qədər zaman müddətində aktivlik, ^{14}C tarixi məlum digər analogiyalarda (Şadılı və Uzun Rəmə) qeyd edilməyib.

^{14}C tarixləri göstərir ki, İlk tunc dövründə, sonradan üzərində təpə ucaldılmış kollektiv dəfnli kamera-sərdabələr təqribən 100-150 il arasında fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn, ^{14}C tarixləri 65,5-66,2% yəqinliklə Uzun Rəmə və Şadılı kurqanaltı sərdabələr e.ə. IV minilliyin sonuna aiddirlər və e.ə. XXXIII əsr onların ən qədim zaman həddidir. Uzun Rəmə və Şadılı kurqanların kollektiv dəfnli kamera-sərdabələri təqribən e.ə. XXXIII—XXXII əsrlər intervalında aktiv olmuşdu [16, s.242] (Şəkil 4). Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanının sərdabəsi isə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanlarından təqribən daha 300 il qədimdir (e.ə. XXXVI əsr) və təqribən onlardan daha 200 il çox (e.ə. XXX əsr) fəaliyyət göstərmişdir. Yəni, biz Şadılı (Şəkil 5) və Uzun Rəmə

(Şəkil 6) kurqanlarında olduğu kimi maksimal 200 illik deyil, 600 illik zaman intervalında aktiv olan kurqanaltı sərdabə ilə üzləşmişik (!) (Şəkil 7).

Beləliklə, Mentəştəpə İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabənin ən qədim, yəni, e.ə. XXXVI əsri, daha dəqiq desək, e.ə. 3500-cü illəri göstərmiş ^{14}C tarixləri — Beta_252228: 4630±50 BP, 3331-3528 cal. BC (0.91% yəqinliklə) - dəfndəki keramik qabdan və Beta_272312: 4460±40 BP, 3361-3524 cal. BC (0.95% yəqinliklə)-divarın taxta üzlüyünə aid kömür seçmələri [16, s.240] — yuxarıdakı sualları doğuran əsas səbəbdir. Tədqiqatçılar arasında problem birmənalı qarşılanmayıb və çox maraqlıdır ki, 2015-ci ildə dərc edilmiş qısa hesabatda kurqan e.ə. 3100-2900-cü illərə aid edilərək, kamera-sərdabənin funksional dövrü 150-200 il civarında göstərilib (?) [17, s.363]. Aparılmış ^{14}C analizlərin qüsursuzluğunu nəzərə alaraq, analoji paradoksu izah etmək üçün biz vaxtilə oxşar problemlə üzləşmiş G.-M. Nocera`dan misal gətirə bilərik.

Belə ki, Arslantəpə VIA fazasının stratigrafik təbəqəsinə aid B Məbədinin döşəməsindən və qonşu otaqlardan götürülmüş ağac seçmələri, ^{14}C analizi nəticəsində e.ə. 3708-3543 illəri göstərmişdi. G.-M. Nocera diqqət yetirmişdi ki, digər binalarla müqayisədə bu “ərazinin” stratigrafiyası erkən mütləq xronologiyayı təsdiq etmir. Onda tədqiqatçı yeganə düzgün izahı irəli sürmüşdü: məbəd və otaqların tikintisində və üzlənməsində daha qədim tikililərdən götürülmüş ağac material istifadə edilmişdir. Bunun nəticəsində Arslantəpə VIA fazasının stratigrafik təbəqəsində daha qədim dövrə aid ağac material(lar) olmuşdur ki, bu da ^{14}C tarixlərdə arxeoloji və stratigrafik faktorlarla xronoloji uyğunsuzluq yaratmışdır [5, s.74-75].

Bu analogiyadan istifadə edərək yaranmış paradoksu izah etmək mümkündür. Belə ki, yuxarıda göstəriləyi kimi kurqanın kamera-sərdabəsi daha əvvəlki son neolit—son xalkolit təbəqəsi üzərində qurulmuşdu. Kurqanın kamera-sərdabəsinin inşası və ya üzlənməsi zamanı qədim inşaatçılar tərəfindən ərazidəki daha qədim dövrə aid ağac material(lar)ından da istifadə edə bilərdilər və ya kamera-sərdabənin hazırlanması zamanı son xalkolit təbəqəsinə aid ağac qalıq(lar)ı təsadüf nəticəsində əraziyə düşüb. Məlum olduğu kimi qədim inşaatçılar tərəfindən kamera-sərdabə yandırılıb. Məhz, buna görə, həmin ağac material(lar)ının kömürlərindən nümunələrin ^{14}C analizi belə erkən tarixlər verə bilərdi.

Bu cür izahla, göstərilmiş paradoks aradan qaldırıla bilər. Bizim fikrimizcə, Menteştəpə İlk tunc dövrü kurqanalıtı sərdabənin aktivlik dövrünün əvvəli kurqan kamerasından olan digər iki ^{14}C tarixlərə — Beta_252225: 4430±50 BP, 2919-3136 cal. BC (0.64% yəqinlik) və Beta_252228: 4370±40 BP, 2903-3093 cal. BC (1.0% yəqinlik) [16, s.240] — uyğun olaraq e.ə. XXXII əsrdən, yəni, e.ə. 3100-ci illərdən götürülməlidir. Bu zaman kurqanın kamerasının aktivlik dövrü 150 illik çərçivəni əhatə edir və Uzun Rəmə və Şadılı kurqanlarının sərdabə-kameralarının aktivlik müddətinə uyğun gəlir. Həmçinin, bu halda, Uzun Rəmə və Şadılı ilə müqayisədə Menteştəpə kurqanı daha da “cavanlaşır”; göstərilən kurqanların aktivlik dövrü bitdikdən sonra yaradılmışdır.

Əlbəttə, mülahizəmiz nə qədər məntiqli görünərsə də, son sözü İlk tunc dövrünə aid yeni kurqanalıtı sərdabələrin aşkar edilməsi, ^{14}C və d. çeşidli analizlərinin cavabları deyəcəkdir.

Mədəni mənsubiyyət problemləri. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ^{14}C tarixləri məlum olan Menteştəpə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanalıtı sərdabələri Kür-Araz mədəniyyətinin erkən dövrü ilə çərçivələnir. Amma bu tip kurqanların Kür-Araz mədəniyyətinə aidiyyəti varmı?

B.Lyonnet xüsusi olaraq göstərir ki, Menteştəpədəki kurqanalıtı sərdabədən tapılmış keramika Qəbələ, Uzun Rəmə, Tərtərdəki Borsunlu analogi qəbir abidələrində və həmçinin, Qarabağdakı Qaraköpəktəpə, Gürcüstanın erkən Kür-Araz mədəniyyəti dövrü məskənlərindəki keramik material ilə analogidir. Ümumiyyətlə, sərdabədən tapılmış keramik qalıqların analizi belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, keramika dulus çarxında hazırlanmayıb. Böyük bir hissəsi kövrək, yəni yaxşı yoğrulmamış keyfiyyətsiz gil qarışığından düzəldilib, qırmızımtıl, qəhvəyi çalan bozumontul rəngdədir. Təməmilə qara rəngli keramikaya rast gəlinməyib. Fraqmentlər üzərində parça izləri qeyd edilməyib. Qabların əksəriyyəti küpəyə oxşardır, qulplar qabların gövdəsinin çəmbərilə yuxarı hissəsi arasında yerləşib [11, s.118-119] (Şəkil 8).

İlkin müqayisədə biz Menteştəpə, Şadılı və Uzun Rəmə kurqanalıtı sərdabələrdə faktiki eyni tipli keramikanı müşahidə edirik. Amma analogi keramika (analogi qəbir abidəsi də) Cənubi Qafqazın, Anadolunun digər regionlarında qeyd edilirmi?

B.Cəlilovun rəhbərlik etdiyi Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyası Goranboy rayonu ərazisində 2011-ci ildə Şadılı və 2012-ci ildə Uzun Rəmə kurqanaltı sərdabələrdə aşkar etdiyi keramik məmulatlar Menteştəpə kurqanındakı material ilə analoji idi. Eyni zamanda B.Cəlilov qeyd edir ki, kurqanlardan aşkar edilmiş saxsı qabların xarakterik xüsusiyyətləri və spesifik hazırlanma formasına nəzər yetirdikdə, onların klassik Kür-Araz mədəniyyəti qablarından özünəməxsusluğu ilə seçildiyi söylənə bilər. Xüsusilə, bu fərqli qabların qulplarının hazırlanmasında özünü aydın biruzə verir. Demək olar ki, bu qablarda yarımşarvari, öküz burnunu xatırladan qulplara rast gəlinir. Xüsusilə, klassik Kür-Araz qabları qulplarının kənarlarında olan qabarıq çıxıntılı naxışlara bu qablarda rast gəlinir. Sərdabədən aşkar edilmiş saxsı qabların ən kəsiyi oval olan sadə formalı qulpları vardır. Digər tərəfdən, klassik Kür-Araz qablarının çiyin hissələrində, gövdədən boğaza keçidin sərt şəkildə ayrılması diqqəti çəkdiyi halda, bu qablarda bunu müşahidə etmək mümkün deyildir. Həmçinin, gövdənin quruluşunda da bu qabların özünəməxsus formaları vardır (Şəkil 9,10). Sərdabədən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və klassik Kür-Araz mədəniyyəti nümunələri ilə qarşılaşdırılaraq müqayisəsi onların nisbətən fərqli əlamətlərə malik olduğunu göstərir. Aparılan tarixi-analitik tədqiqatlara əsasən, B.Cəlilov bu mədəniyyətin Kür-Arazla eyni dövrə aid edilməklə, fərqli mədəniyyət olması fikrinə gəlmişdir [3, s.146-152; 4, s.128-134].

Amma o dövrdə geniş yayılmış fikirə [20, s.46,84-87] görə, B.Cəlilov kurqanaltı sərdabələri İlk tuncun son mərhələsindən Orta tuncun erkən mərhələsinin keçid dövrünə aid etmişdi. Lakin Şadılı və Uzun Rəmə kurqanlarının ¹⁴C tarixləri məlum olduqdan sonra artıq onların İlk tuncun erkən dövründə mövcud olmasını B.Cəlilov da göstərdi [16, s.242]. Həmçinin, yuxarıda göstəriləndiyi kimi Menteştəpə kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqanın stratigrafik yerləşməsi də onun İlk tuncun erkən mərhələsinə aid olmasını sübut edir.

B.Lyonnet`in fikrincə Menteştəpə kurqanaltı sərdabəsindən olan keramika materialına analogiyalar Arslantəpənin VIA fazasından aşkar edilmiş keramika materialında da rast gəlinib [11, s.118-119]. Bu yerdə Arslantəpənin VIA fazasının keramikasına diqqət yetirək.

C.Palumbinin tədqiqatına əsaslanıb Arslantəpə VIA fazasının keramikasını iki böyük qrupa bölmək olar: 1) dulus çarxında hazırlanan və Uruk

duluşçuluq ənənələrini daşıyanlar; 2) yapma, cilalı qırmızı-qara rəngli. Amma C.Palumbi xüsusi vurğulayır ki, həmdövr Uruk mədəniyyətinin Suriya-Mesopotamiya ənənələri sadəcə olaraq yamsılanmırdı, yerli duluşçuluq ənənələri ilə qarşılıqlı təsirdə təzahür edirdi.

İkinci qrup keramika Arslantəpə VII fazasına doğru artır. Bu keramikanın köklərini [15, s.79,81] C.Palumbi Mərkəzi və Şimal-Şərq Anadolu ənənələri ilə bağlayır.

Menteştəpə, o cümlədən, Şadılı və Uzun Rəmə İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabələrin keramikası ilə Arslantəpə VIA fazasının keramikası tam fərqlidir. Fərq həm keramik məmulatın tərkibi, hazırlanma texnologiyası ilə yanaşı keramik məmulatın formalarında da izlənilir. Sonuncu kriteri üzrə fərq Arslantəpə VIA fazasının keramikasını [15, s.82-87, fig.3:15-20] İlk tunc dövrü Mentəştəpə [11, s.120, fig.4], Şadılı, Uzun Rəmə kurqanlarından olan keramik nümunələrlə müqayisədə aydın görünür.

Lakin, istisna kimi yalnız Daşkəsən rayonunda Daşlıtəpə kurqanı göstərilə bilər. Dəfn inventarı içində olan 11 gil qabdan dördünün qulpları yarımşar formalı, daha çox erkən və inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti qabları üçün xarakterik “Naxçıvan” və ya “öküz burnu” tipli qulplara oxşardır [20, s.15-16, şəkil XI: 1,2,4,5]. Lakin, qeyd etməliyik ki, bu indiyədək yeganə kurqanaltı sərdabədir ki, burada Kür-Araz keramikası ilə oxşar nümunələr qeyd edilmişdir.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yaranması dövründə Cənubi Qafqazda kurqanaltı sərdabə qurmaq ənənəsinə malik tam fərqli bir mədəni birlik mövcud idi. Əgər bu mədəni birlik Kür-Araz mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birinə transformasiya olunubsa, kurqanaltı sərdabələr e.ə. 2900-3000-cü illərdən sonra Cənubi və Şimali Qafqazda, Anadoluda və ya Levantda arxeoloji baxımdan qeyd edilməli idi. Amma kurqanaltı sərdabələr inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti arealında izlənilmir.

Beləliklə, Mentəştəpə kurqanından tapılan keramika, ¹⁴C tarixləri məlum Şadılı və Uzun Rəmə, həmçinin digər eyni tipli kurqanlardan aşkar edilmiş keramika ilə identikdir. Amma Cənubi Qafqazda İlk tunc dövrü, xüsusilə, Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid edilmiş məskənlərdəki (B.Lyonnetin göstərdiyi kimi Qarabağdakı Qaraköpəktəpə, Gürcüstanın erkən Kür-Araz mədəniyyəti dövrü) keramik materialdan tam fərqlidir. Süni

təpə altında kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqanın qurulması ənənəsi ilə məcmuda, yuxarıda göstərilmiş B.Cəlilovun fikrinə şərik olaraq, biz təmamilə yeni bir arxeoloji ənənə (mədəniyyətlə?) üzləşirik [3, s.146–152; 4, s.128–134].

Genezis problemləri. Kurqanaltı sərdabələr Kiçik Qafqaz dağlarının şərq hissəsi boyunca aşkar edilmişdir [11, s. 118-119]. B.Lyonnetin fikrincə, müasir Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizinə yaxın şərq ərazilərində kurqanaltı sərdabələr aşkar olunmadığından, hələlik, bu fərziyyəni tam əminliklə irəli sürmək mümkün deyil [11, s. 128]. Biz bu fikirlə tam həmrəyik. Kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan tipli qəbir abidəsinin köklərini müəyyən etmək çətinidir.

Uzun müddət belə hesab edilmişdir ki, kurqanaltı sərdabələr İlk tuncun son mərhələsindən Orta tunc dövrünə keçiddə mövcud olmuşdur. Lakin, Şadılı, Uzun Rəm və Menteştəpə kimi üç kurqanaltı sərdabədən olan ¹⁴C tarixlər artıq bu mülahizəni inkar etmişdir. Buradan da irəli gələrək kollektiv dəfnli kamera-sərdabəyə malik kurqan dəfn ənənəsinin e.ə. III minilliyin təqribən ikinci rübündən dördüncü rübünədək Kuban ətrafında (Prikubanye) mövcud olmuş Novotitorovka mədəniyyət daşıyıcılarının Cənubi Qafqaz ərazisinə gətirməsi barədə fikirlər [21, s.197-198; 22, s.16] artıq öz aktuallığını itirib.

Doğrudur, B.Lyonnet göstərir ki, kollektiv dəfnli kameraya malik kurqan ənənəsinin müasir Gürcüstan ərazisindən gəlmə olduğunu fərz etmək olar [11, s. 128]. Amma qeyd edək ki, Gürcüstan ərazisində e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına aid analoji dəfn abidəsi tapılmayıb.

Kurqanaltı sərdabə ənənəsinin genezisində Leylatəpə mədəniyyəti əhali iştirak edə bilərdimi? Belə ki, kurqan dəfn ənənəsi Cənubi Qafqazda Leylatəpə mədəniyyəti çərçivəsində peyda olur [14, s.72-89] və Şimali Avrasiya kurqanları ilə müqayisədə daha qədimdir [6, s.1577]. Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin ən son ¹⁴C tarixləri e.ə. IV minilliyin ortalarına aiddir [25], faktiki ¹⁴C tarixlərinə əsasən məlum kurqanaltı sərdabələrdən onları 250-300 il ayırır. B.Lyonnet Leylatəpə mədəniyyəti kurqanlarının kameralarında izlənilən çiy kərpicdən istifadənin, həmçinin, qazma və yarımqazma tipli yaşayış konstruksiyaların analogiyalarının kurqanaltı sərdabənin konstruktiv elementlərində əks olunduğunu qeyd edir. Lakin Leylatəpə mədəniyyətindəki saxsı qablarda uşaq dəfnləri İlk tunc dövrü kurqanaltı sərdabələrdə qeyd edilmədiyini

kimi, sonuncu abidələr üçün xarakterik olan, yandırılma ilə bitən kollektiv dəfn ənənəsi Leylatəpə mədəniyyətində də qeyd edilmir [11, s.120-121].

Leylatəpə mədəniyyəti üçün əsas informativ bazanı yaşayış məskənləri təşkil etdiyi halda, kurqanaltı sərdabələri yaradan əhaliyə məxsus yaşayış məskənləri ya aşkar edilməyib, ya da məlum son xalkolit-İlk tunc dövrü məskənlərini kurqanaltı dəfnlərlə bağlamaq istiqamətində araşdırma aparılmayıb. Əlaqənin olmasını (və ya olmamasını) sübut etmək üçün müxtəlif çeşidli analizlərə ehtiyac var. Son xalkolit dövrü abidələrindən olan keramik materiallar ilə kurqanaltı sərdabələrin gil məmulatları arasında fərqlər daha çoxdur [13, s.284-287; 19; 26, s.21].

Kamera-sərdabəli kurqanlarda sonda yandırma adətinin olması heç də mütləq şərt kimi izlənilmir. Məsələn, Tərtər rayonu, Borsunlu çayı, İnciçayın sağ sahilində 7 saylı [20, s.20-21], Xankəndi 103 saylı [20, s.22-23; 23, s.82-88] və 119 saylı [20, s.24-25; 24, s.15-19] kurqanların kollektiv dəfnli sərdabələrində yandırma izlənilməyib, skeletlərin vəziyyəti sabitdir, pozulmayıb. Amma, Y.Hummelin 119 (o cümlədən, 103) saylı kurqanaltı sərdabəsi barədə məlumatlarda bəzi uyğunsuzluqlar var. Bu uyğunsuzluqların bir qismini H.Cəfərov mədəni təbəqələrin qarışması ilə izah etmişdir [2, s.31,134].

Ümumiyyətlə, ^{14}C tarixləri məlum Şadılı, Uzun Rəmə və Mentəştəpə kurqanlarına XX əsrdə aşkar edilmiş digər kurqanaltı sərdabələrin xronoloji (daha əvvəl və ya sonra) və mədəniyyətin mərhələsinə (“original” və ya kürarazlıların artıq təsirinə məruz qalmış) nisbəti məsələsi yenə də araşdırılmalıdır. Bu yerdə digər bir araşdırılmalı məsələ — kollektiv dəfnli sərdabələrin bəzilərinin (məsələn, Xankəndi 103 saylı kurqan) “kurqan tipli qəbir abidəsi” anlayışına müvafiqliyi problemdir.

Mentəştəpə abidəsində son neolit dövrünə aid aşkar edilmiş kollektiv dəfn, nəinki Cənubi Qafqaz, həmçinin, bütün qədim Yaxın Şərqi neoliti üçün mühüm arxeoloji kəşf kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, kurqanaltı sərdabələrdə qeyd edilmiş kollektiv dəfn ənənəsini neoliddən kök götürməsi barədə fikir üçün keçid abidələri məlum deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, e.ə. 5700-cü illərə aid Mentəştəpə neolit dövrü kütləvi dəfni [7, s.163-164] ilə ^{14}C tarixi məlum kurqanaltı sərdabələrin ən qədim tarixləri arasında 2300 ildən çox (!) zaman intervalı var.

Amma bir məsələni qeyd edək ki, bəzi əlamətlər kurqanaltı sərdabələri müasir Türkmənistandakı e.ə. 3200-2800-cü illəri əhatə edən Namazqa III dövrünə [1, s.143] aid kollektiv dəfnli toloslarla yaxınlaşdırır. Məsələn, sərdabələrin çiy kərpicdən hörülməsi, dromosun mövcudluğu, yeni mərhumları tolosa yerləşdirərkən əvvəlki skeletləşmiş qalıqları divarlara tərəf xaotik şəkildə çəkmək və s. [18, s.22-24]. Amma xronoloji və mədəni mənsubiyyət tam fərqlidir, hər iki abidələri ayıran coğrafi məsafədə əlaqələndirici abidələr izlənilməyib. Ehtimal etmək olar (hələlik-?) ki, biz təqribən eyni dövrdə müxtəlif regionlarda yaranmış oxşar dəfn ənənəsi və proseduru, yəni, konvergensiya faktı ilə üzləşmişik.

Nəticə/Diskusiya. Beləliklə, kollektiv dəfnli kamera-sərdabələrə malik kurqanları quran əhali barədə malik olduğumuz məlumat hələki həmin lokal mədəni birlik barədə yetərincə təsəvvür yaratmağa imkan vermir. ¹⁴C tarixləri olan kurqanlara əsasən biz həmin qədim populyasiya barədə yalnız bunları deyə bilərik ki, 1) kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqan qurmaq kimi dəfn ənənəsinə malik populyasiya e.ə. XXXIII əsrdə, yəni, IV minilliyin III rübünün ortalarında peyda olur və e.ə. XXXI—XXX əsrlərdə, yəni, IV minilliyin sonlarında — III minilliyin ilk əsridə qeyb olur; 2) populyasiya əsasən Kiçik Qafqazın şərq hissəsi boyunca yayılmışdı; 3) əhali dayanıqlı məskəni olmayan mobil maldarlıq təsərrüfatına malik idi; 4) həmçinin, kurqanaltı sərdabə kimi dəfn ənənəsinə malik qədim əhalini Cənubi Qafqazın İlk tunc dövrünün erkən fazasına (proto-Kür-Araz və Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsi) aid əhali ilə bağlayan hər hansı bir fakt da qeyd edilmir; 5) qeyd edilən kurqanaltı sərdabə qurucularının kənardan miqrasiya yolu ilə gəlməsini göstərən prototip arxeoloji abidələr məlum deyil — istər Cənubi Qafqazın digər regionlarında, istərsə də Cənubi Qafqaza qonşu ərazilərdə; 6) e.ə. 3000-2900-cü illər arasında Kür-Araz mədəniyyətinin regiona hərəkəti ilə populyasiyanın mövcudluğuna son qoyulur. Belə ki, inkişaf etmiş Kür-Araz mədəniyyəti (e.ə. 3000-2900-cü illərdən sonra belə) və onun lokal variantlarında qeyd edilən populyasiyanın əsas göstəriciləri (özünəməxsus keramika və kollektiv dəfnli kurqanaltı kamera-sərdabə) izlənilmir. Həmin əhalinin müəyyən səbəbli (aclıq, yolxucu xəstəlik və d.) depopulyasiyası, ya mədəniyyətlərin sintezi (Daşlıtəpə kurqanı, Daşkəsən-?) nəticəsində transformasiyası və ya kür-arazlıların təsiri ilə tam assimilyasiyası barədə fikir yürütmək olar.

Bir daha qeyd edirik ki, bu ilkin nəticələr işçi mülahizə çərçivəsində irəli sürülüb. Bütövlükdə, mülahizənin və ya onun müddəaları yeni arxeometrik arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində təkzibi istisna deyil.

Ədəbiyyat :

- Bonora G.L., Vidale M., The Middle Chalcolithic in southern Turkmenistan and the archaeological record of Ilgynly-Depe // *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the 4th Millennium BC.* — Oxbow Books, 2013. — p. 140-165.
- Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
- Cəlilov B.M. Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının Goranboy rayonu ərazisində apardığı tədqiqatlar (Göygöl, Goranboy rayonları) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2011*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s. 146–155.
- Cəlilov B.M. Göygöl–Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar (Daşkəsən, Goranboy rayonları) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2012*, Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s. 128–137
- Di Nocera G.-M. (2000). Radiocarbon datings from Arslantepe Norçuntepe: the fourth-third millennium absolute chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian region // *From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Istanbul-Paris, 2000*, p. 73-93
- Kohl Ph., Trifonov V. The Prehistory of the Caucasus: Internal developments and external interactions // *The Cambridge World Prehistory*, edited by Colin Renfrew and Paul G. Bahn, 2013, Vol.III, part.7: pp. 1571-1595.
- La sépulture 342 de Mentesh Tepe (Azerbaïdjan): un exemple de chaîne opératoire funéraire complexe au Néolithique. Etude préliminaire. by Laure Pecqueur et Elsa Jovenet, avec la collaboration d'Isabelle Abadie et Camille Ringenbach // *The Kura projects : new research on the later prehistory of the Southern Caucasus Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien-Abteilung. Archäologie in Iran und Turan ; Band 16*, Helwing B., Aliyev T., Lyonnet B., Quliyev F., Hansen S., Mirtskhulava G., Berlin : Dietrich Reimer Verlag, 2017. pp.163-178
- Lyonnet B., Quliyev F.E., Bouquet L. və b. Menteştəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar–2010*.Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 314–323
- Lyonnet, B., Guliyev F., Helwing, B., Aliyev, T., Hansen, S. and Mirtskhulava, G.

Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus// *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, band 44, Berlin, 2012, ss. 1-190

Lyonnet B., Pecqueur L., Guliyev F. A kurgan of the beginning of the second half of the 3rd millennium BC at Mentesh Tepe / “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 10-14 Noyabr 2013, Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s. 103–104.

Lyonnet B. The Early Bronze Age in Azerbaijan in the light of recent discoveries // *Paléorient*, 2014, vol. 40, n°2. The Kura-Araxes culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between unity and diversity. pp. 115-130;

Mentesh Tepe (Azerbaijan), a Preliminary Report on the 2012–2014 Excavations, by B.Lyonnet and F. Guliyev (ed.) // *The Kura projects. New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Helwing, B., Aliyev, T., Lyonnet, B., Guliyev F., Hansen, S. and Mirtskhulava, G., *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, band 16, Berlin, 2017, ss. 125-141

Museibli N. Potter`s marks on Leylatepe culture pottery: Eastern Anatolian chalcolithic traditions in the Caucasus // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 16, No 1,(2016), pp. 283-294

Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, Nafta-Press, 2014, 140 s.

Palumbi G. The Red and Black. Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C. , *Studi di Preistoria Orientale (SPO)*, Volume 2, Roma: Sapienza Università di Roma, 2008, 344 p.

Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B. An overview of Kura-Araxes funerary practices in the Southern Caucasus // *Paleorient (Pluridisciplinary Journal of Prehistory and Protohistory of Southwestern and Central Asia)*, 40.2, Paris, CNRS EDITIONS, Paris, 2014, pp.231–246

Guliyev F.E., Lyonnet B. Menteştəpə qədim yaşayış yeri Tovuz rayonu // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar –2013–2014*. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s.361–364.

Алекшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (По археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока), Л.: Наука 1986. - 191с.

Алмамедов Х.И. Крашенная и расписная керамика Азербайджана эпохи

- энеолита // Археология Кавказа, 2009-2010, №2-3, Тбилиси, сс. 3-18
- Ахундов Т.И. Древнейшие курганы Южного Кавказа (культура подкурганых склепов). Баку: ЭЛМ, 1999, 94 с.
- Гей А.Н. Новотитаровская культура. —М.: ТОО «Старый сад», 2000, 224 с.
- Гей А.Н. О характере, критериях и векторах миграционных процессов бронзового века Циркумпонтийской зоны//КСИА.Евразия:Механизмы культурных перемен. – 2009. –Вып. 223. – сс. 13–19
- Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской автономной области в 1938 г. Изв. Аз.ФАН, 1939, №4, сс. 77-90
- Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры имени Н.Я. Марра, вып. 20. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948, сс. 15–28.
- Мусеибли Н.А. Радиоуглеродная хронология лейлатепинской культуры // XXVI Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. Тезисы докладов. Магас, 2010, сс. 264-265
- Мусеибли Н.А. Курганный могильник позднего энеолита у с. Союг булаг в Азербайджане // Российская археология, 2012, №1, сс.16-25

Summary

Kurgan Mentesh-tepe on the Early Bronze Age: A Chronological Paradox

Parviz Gasymov

Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Science

The existence of a specific kurgan's type in the Early Bronze Age in the northwestern region of present-day Northern Azerbaijan, along the eastern piedmont of the Lesser Caucasus was identified by archaeologists. Kurgans of this type that existed in the period of the early stage of the Kura-Araxes (KA) culture entered into the scientific circulation as "underkurgan crypts". Specific factors (burial rite, ceramics) sharply differ from and the characteristic features of the KA culture and the previous late-chalcolithic Leilatepe culture (the first researcher to point out this was B.Jalilov).

It is necessary to recognize certain similarity of some elements of the funeral rite between the monuments of the underkurgan crypts and the collective burial in the toloses of the period Namazga III (Turkmenistan) 3200-2800 BC. This similarity can while be explained as a manifestation of convergence.

¹⁴C dates from the Early Bronze burial mound of Mentesh-tepe (Republic of Azerbaijan, Tovuz region, Ashaghy Eyyublu village) showed that the underkurgan chamber-crypt had been functioned within 600 years, and that have created diverging opinions on the issue. Since radiocarbon dates of a similar type of burial mounds of Shadılı and Uzun Reme showed only 100-150 years of activity of those underkurgan chambers-crypts. In our opinion, some of the samples, which gave a more ancient date, had no direct relationship with of "biography" of the crypt.

Based on the data of archaeological excavations, it is possible to put forward a working hypothesis that the cultural population of mobile pastoralists, who hadn't long-term settlements, carriers of the rite of "underkurgan crypts" appeared in the XXXIV cent. BC. This population was not associated with the existing carriers of the early phase of the KA culture. In 3000-2900 BC in connection with the invasion of the KA culture to this territory, this population disappears.

Keywords: underkurgan crypts, the collective burial under kurgan, Kuro-Araxes culture, radiocarbon dates, Novotitorovka culture, toloses, Namazga III

Резюме

Курган Ментештепе эпохи ранней бронзы : хронологический парадокс

Парвиз Гасымов

Институт Археологии и Этнографии, Национальная Академия Наук
Азербайджана

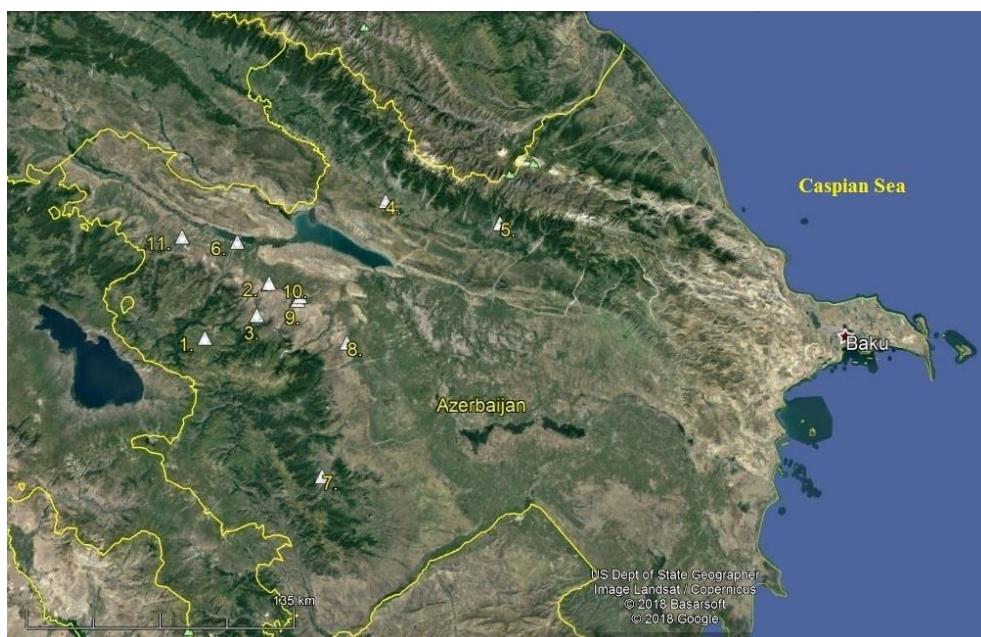
Археологами отмечено существование специфического курганного типа в раннем бронзовом веке в северо-западном регионе современного Северного Азербайджана, вдоль восточного предгорья Малого Кавказа. Курганы данного типа, существовавшие в период ранней стадии Куро-Араксской (КА) культуры, вошли в научный оборот под названием «подкурганные склепы».

Надо отметить определенное сходство некоторых элементов погребального обряда между памятниками подкурганных склепов и толосами периода Намазга-Тепе III (Туркменистан) 3200-2800 гг. до н.э.

Радиоуглеродные даты из раннебронзового кургана Ментештепе (Республика Азербайджан, р-н Товуз, с. Ашагы Эйюблу) показали, что подкурганный склеп функционировал в промежутке 600 лет, чем породил разноточные мнения по данной проблеме. Даты из курганов Шадьлы и Узун Реме показывали всего лишь 100-150-летний срок активности. По моему мнению, часть выборок для радиоуглеродного анализа, давшие более древние даты, не относились прямо к «биографии» кургана.

Основываясь на данные археологических раскопок, можно выдвинуть рабочую гипотезу, что культурная популяция мобильных скотоводов, не имеющие долговременных поселений, носителей обряда «подкурганных склепов» появилась в XXXIV в до н.э. Данная популяция не была связана параллельно с существующими носителями ранней фазы КА культуры. В 3000-2900 гг. до н.э. в связи с продвижением КА культуры на данную территорию, данная популяция исчезает.

Ключевые слова: подкурганные склепы, Куро-араксская культура, радиоуглеродная датировка, Новотиторская культура, Намазга-Тепе III.

Şəkil 1. Kollektiv dəfnli kamera-sərdabəli kurqanlar: 1. Daşlıtəpə (Şəmkir, Daşkəsən?); 2. Gəncə; 3. Göygöl, qrup; 4. Daşüz (Şəki); 5. Daşlıtəpə (Qəbələ), qrup; 6. Osmanbozu (Şəmkir), qrup; 7. Xankəndi, qrup; 8. Borsunlu (Tərtər), qrup; 9. Şadılı (Goranboy); 10. Uzun Rəmə (Goranboy); 11. Mentəştəpə (Tovuz)

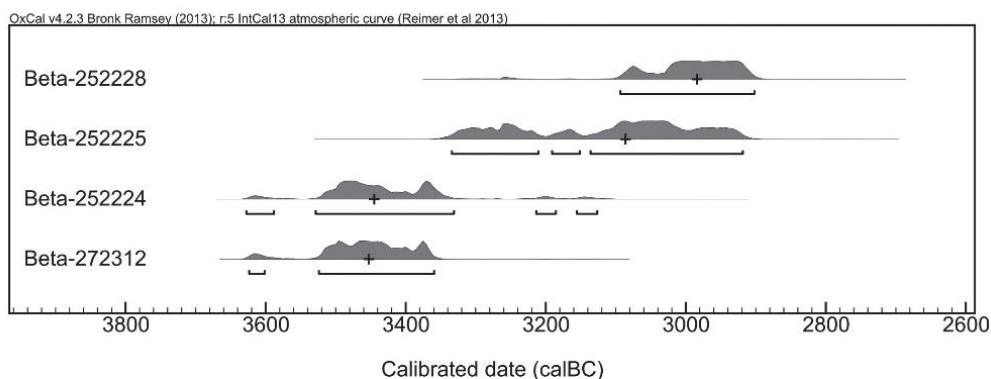

Fig. 3 – Phase I, 14C dates of the kurgan with collective burial at Mentesh Tepe (Graph M. Fontugne, CEA/CNRS – © Mission Mentesh Tepe).

Şəkil 2. Mentəştəpə abidəsinin tunc dövrünün I fazasının 14C xronologiyası (Lyonnet B., 2014)

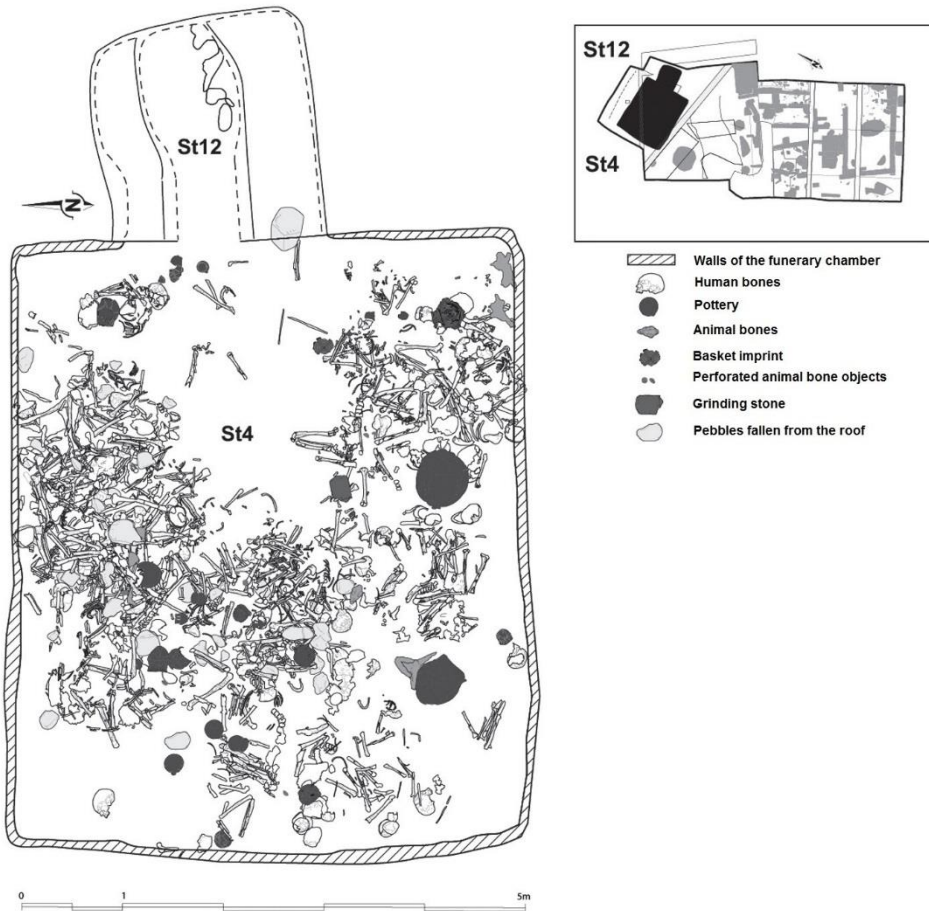

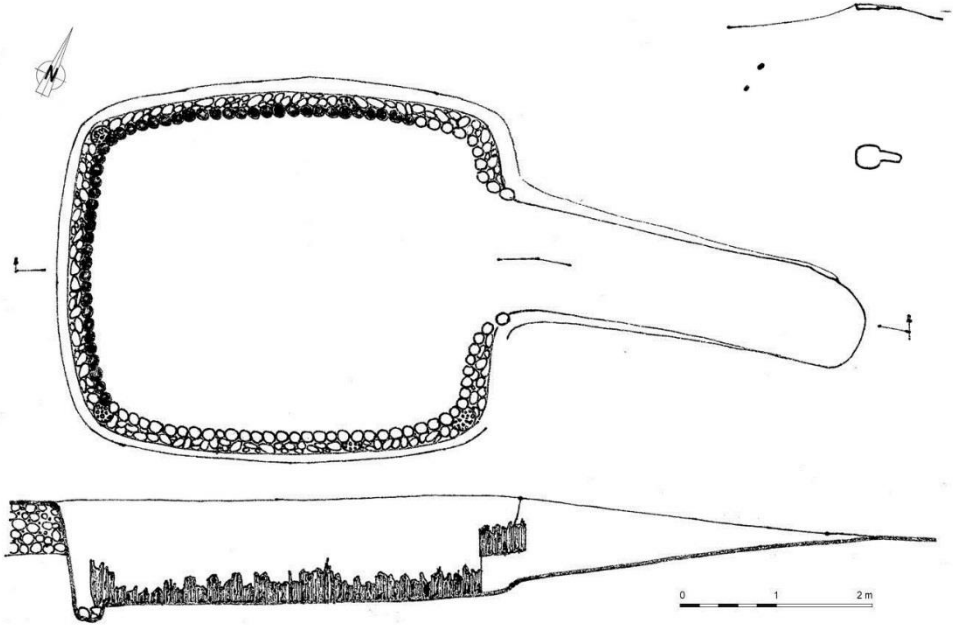
Fig. 8 – Plan of the burial and the inhumation layer.

Şəkil 3. Mentəştəpə kurqanaltı sərdabəsi (Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B., 2014)

Table 1 – Calibrated radiocarbon dates.

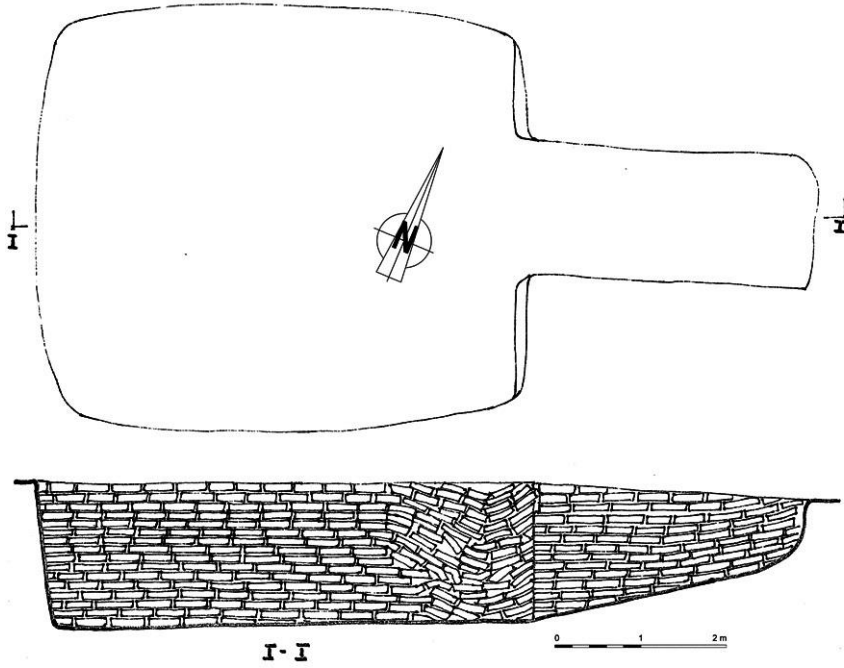
Sample	Lab-ID	Material	Calibrated dates 1 sigma	Calibrated dates 2 sigma
Uzun Rama	PLD-23944	Charcoal	3350BC (13.5%) 3324BC 3234BC (30.7%) 3173BC 3161BC (24.0%) 3118BC	3355BC (29.9%) 3264BC 3241BC (65.5%) 3103BC
Sadili 2011	PLD-23945	Charcoal	3351BC (14.3%) 3325BC 3233BC (30.0%) 3173BC 3161BC (23.9%) 3118BC	3356BC (20.7%) 3308BC 3303BC (8.5%) 3264BC 3241BC (66.2%) 3104BC

Şəkil 4. Uzun Rəmə və Şadılı kurqanaltı sərdabələrin 14C tarixləri (Poulmarc'h M. with Pecqueur L. and Jalilov B., 2014)

1№-li Şadıli kurqanının planı.

Şəkil 5. Şadıli 1 saylı kurqanın planı (Cəlilov B.M., 2012)

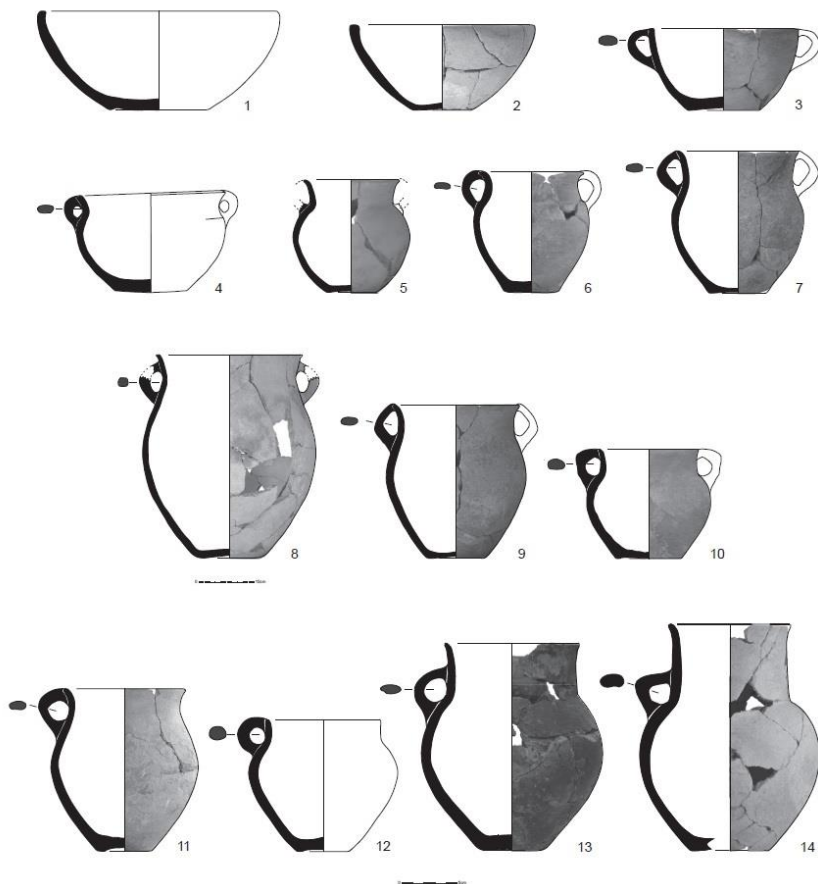

Şəkil 6. Uzun Rəmə kurqanın planı (Cəlilov B.M., 2013)

XRONOLOJİ CƏDVƏL

¹⁴ C tarixləri üzrə			kütləvi dəfn kameralı kurqanlar ("kurqanaltı sərđabələr")			arxeoloji mədəniyyətlər	
e.ə. minillik	e.ə. əsrlər	e.ə. illər	Menteş təpə	Şadılı	Uzun Rəmə	Təqribi dövr çərçivləri	
III	XXVIII	2750				Kür-Araz mədəniyyəti	
		2800					
	XXIX	2850					
IV		2900	?				
	XXX	2950					
		3000					
	XXXI	3050					
		3100					
	XXXII	3150					
		3200					
	XXXIII	3250					
		3300					
	XXXIV	3350					
		3400					
	XXXV	3450					
		3500					
	XXXVI	3550					
		3600					
	XXXVII	3650					
	3700						
XXXVIII	3750						
	3800						
XXXIX	3850						
					Leylatəpə mədəniyyəti		

Şəkil 7. Xronoloji cədvəl

Şəkil 8. Mentəştəpə kurqanaltı sərdabəsinin keramik məmullatı (Lyonnet B., 2014)

Şəkil 9. Şadılı 1 sayılı kurqanın keramikası (Cəlilov B.M., 2012)

Şəkil 10. Uzun Rəmə kurqanın keramikası (Cəlilov B.M., 2013)